

АРХІЄПИСКОП ФІЛАРЕТ (ГУМІЛЕВСЬКИЙ) І ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

Духовну освіту дореволюційного Чернігова репрезентували два навчальні заклади. Як годиться губернському місту, в ньому існувала духовна семінарія, яка ще наприкінці XVIII ст., з волі можновладців, заступила відомий на Гетьманщині освітній осередок - Чернігівський колегіум¹ і Чернігівське повітове духовне училище, створене в 1817 р.² Обидва навчальні заклади розміщалися разом (до 1871 р.) у колишній застриженській садибі Чернігівського полковника, зрештою наказного гетьмана України Павла Полуботка, і в середині XIX ст. долали не кращі часи свого історичного буття. Поліпшення господарсько-побутового становища і значне піднесення навчально-виховного процесу в цих духовно-освітніх установах відбулося за безпосередньою участю Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), відомого знавця духовної літератури, історика Церкви, богослова.

Філарет (Гумілевський) народився 1805 р. на Тамбовщині, в родині сільського священика. Він пройшов усі шаблі духовної освіти, був вихованцем, а потім викладачем і ректором Московської духовної академії. Життя та діяльність Філарета були безпосередньо пов'язані з Україною. Після архіпастирського служіння у Ризі, в 1848 р. його було переведено на Харківську архієрейську кафедру. Тут Філарет провадив активну церковно-адміністративну діяльність. Зокрема, він постійно стежив за розвитком духовної освіти в цьому регіоні, виявляючи особливу турботу щодо Харківської духовної семінарії³. Завдяки його старанням і значній фінансовій допомозі в 1854 р. було створено Харківське жіноче єпархіальне училище. Перебуваючи у Харкові, Філарет опрацював численні джерела з історії Слобожанщини і видав п'ятитомне "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" (1852 - 1858). Як слушно зазначив рецензент, цей опис "прекрасно объясняет не только предметы, относящиеся собственно до церковной истории края, но представляет весьма многочисленные сведения относительно политической и общественной жизни тамошних обитателей прошлого времени, рисует многие замечательные личности"⁴. На думку акад. Д. І. Багалія, "за цю поважну працю архієпископа Філарета можна вважати немов Нестором-літописцем слобідсько-української церковної історії"⁵. Вчений-архієрей користувався глибокою повагою у науковому середовищі. У 1852 р. вчена рада Харківського університету одноголосно обрала його почесним професором.⁶

У 1859 р. Філарета (Гумілевського) перевели на кафедру Чернігівської єпархії, де й минули останні роки його життя. Оцінивши багатство місцевих архівів, Філарет одразу заходився довкола створення історико-статистичного опису підлеглої йому єпархії. Відтак на сторінках заснованого ним 1861 р. часопису "Черниговские епархиальные известия" почали систематично з'являтися церковно-історичні нариси архієпископа. Крім того, деякі студії Філарета побачили світ у "Трудах Киевской духовной академии" і окремими виданнями.⁷ На жаль, Філарет не встиг належним чином обробити і закінчити свою капітальну працю. "Не смотря на все это, трудам архиепископа

Филарета по описанию Черниговской губернии даст цену всякий, кто серьезно интересуется русской историей”⁸ - наголошував знавець місцевої старовини. Навіть через шістдесят років відомий історик Павло Федоренко у спеціальній статті, присвяченій історії вивчення Чернігівщини, зазначив про працю Філарета (Гумілевського): “Не дивлячись на багато помилок і необгрунтованість з питань про час заснування деяких чернігівських осель, ця праця, яку побудовано в значній мірі на архівному документальному матеріалі, і до цього часу не втратила свого значення”⁹.

Попри напружену наукову роботу пастирська снага Філарета (Гумілевського) ніколи не вгасала, і він повсякчас дбайливо піклувався про буденне життя єпархії. Як зауважив владика, “в 1859 году при обозрении епархии замечено, что крестьяне не знают самых простых молитв, посему данным Консистерии 17 августа того 1859 года предписанием велено подтвердить священникам, дабы по указу Святейшего Синода обучали прихожан молитвам, чтобы более было сельских приходских училищ, - и так как первый долг священника - долг учителя, чтобы в случае недостатка училищных домов, священники обучали детей чтению и Закону Божию и в своих домах”¹⁰. У середині 50-х р. XIX ст. на Чернігівщині налічувалося лише 20 початкових шкіл.¹¹ Архієпископ Філарет після огляду єпархії ухвалив “немедленно открыть для поселянских детей школы в тех приходах, где их в настоящее время не имеется, с помещением оных, за неимением училищных домов, в домах священников или причетников, под опасением за неисполнение лишения виновных занимаемых ими должностей... Утверждается с тем, чтобы: а) в приходских школах обучали не только мальчиков, но и девочек, а помощницею священнику в обучении девочек должна быть жена его; б) об открытии приходской школы сельской объявить указ в церквах в праздничный день”¹². Філарет піклувався також про забезпечення початкових шкіл підручниками. Одразу ж він подарував 200 книжок з власної бібліотеки, а потім розпорядився “на 25 р. букварей на Малороссийском наречии и на столько же книжек “Училище благочестия” и иные 172 экземпляра разного наименования книг разослать к благочинным для раздачи лучшим ученикам и ученицам приходских церквей”¹³. Лише завдяки подібним рішучим заходам архієпископа вдалося зрушити цю проблему в регіоні. В 1861 р. Чернігівська єпархія займала п’яте місце серед усіх єпархій тогочасної Російської імперії за кількістю відкритих шкіл. У той час на Придесенні вже налічувалась 841 церковно-приходська школа.¹⁴

Філарет (Гумілевський) прислужився і становленню недільних шкіл на Чернігівщині. Як зазначав історик Лев Миловидов, “учням [недільних шкіл] не давали ніяких посвідок і від них не вимагали жодних документів. Це було потрібно, бо знайшлися люди, які “по невежеству или из корыстных целей, распространяли ложный слух, будто по выучке грамоте всех учащихся запишут в рекруты”. Під впливом таких чуток до школи почали ставитись з недовір’ям; на якийсь час навіть і запис було припинено. Проте школі допоміг архієпископ Чернігівський та Ніжинський Філарет, який запропонував священникам оголосити про відкриття недільної школи по всіх церквах міста Ніжина.¹⁵

Складнішою виявилася справа з семінарією. Протягом десятиліть семінарський комплекс був занедбаний і утримувався геть погано. Це й не дивно, бо фінансування семінарії почалося лише з 1786 р., в обсязі 2 тис. карбованців на рік¹⁶. Звісно ж, цього було замало, і Чернігівські архієреї лагодили справу, як уміли. Створене у 1817 р. Чернігівське повітове духовне

училище також було розміщене на території семінарії. Кількість вихованців обох закладів щороку збільшувалася. Отож, необхідних для навчання приміщень бракувало. Ще в 1835 р. тодішній Чернігівський архієпископ Володимир (Ушинський) розробив проект, згідно з яким передбачалося збудувати нові корпуси для семінарії, а існуючий комплекс увесь залишити для потреб училища. Він же звернув увагу на місце, де можна б було побудувати нову семінарію - на захід від Єлецького монастиря, на землі, що належала цій обителі¹⁷ або на Олександрівській площі міста¹⁸. Поки обговорювали цей проект, у жовтні 1836 р. преосвященного Володимира перевели на кафедру Казанської єпархії, а задумана ним справа набула іншого спрямування.

Наступний Чернігівський архієрей Павло (Підлипський) вважав за доцільне семінарію залишити на своєму місці, а для будівництва училища придбати садибу дворянки Константинович, що знаходилася понад р. Стрижень, поблизу семінарії. Втім з духовно-учбового управління при Св. Синоді повідомили, що архітектор цього управління “сообразив предположения преосвященного с планами и с выгодами казны, нашел, что принадлежащее семинарии место так пространно, что, за назначением к постройке на оном двух корпусов, остается еще, кроме довольно обширного двора, под садом до 5000 кв. саженой, и что от сего места весьма удобно отделить часть на постройку дома для училища, а за тем и покупать особое место не будет надобности”¹⁹. Павло (Підлипський) через старість і слабкість нічого вдіяти не міг, а ректори семінарії зазвичай обіймали ще й посаду настоятеля Чернігівського Єлецького монастиря,²⁰ а відтак не завжди в семінарських справах були розторопні. Таким чином ще кільканадцять років поспіль точилися розмови з приводу того, де і як будувати нові корпуси для семінарії або для училища, і чи будувати їх взагалі. Склалися плани й проекти, однак справа не рухалась з місця, аж поки в 1859 р., після відходу “на покой” Павла (Підлипського), Чернігівську кафедру очолив архієпископ Філарет (Гумілевський).

Від першого огляду семінарії Філарету стало моторошно. Суцільна скрута обсіла цей навчальний заклад: “Оба каменные корпуса, каменная ограда вокруг семинарии, а ровно и церковь поражают своим безобразием. Штукатурка на них большею частию обвалилась, а углы и карнизы размыты дождем; крыльца, решетки на каменной ограде, забор вокруг сада перегнили и едва держатся; сараи, амбары, конюшня частию разрушились, частию угрожают скорым и совершенным разрушением. В бане, устроенной вообще неудобно и деревянной, полы, полки и потолки крайне ветхи. Больница, занимающая прекрасное место в саду, по устройству, расположению и ветхости, очень неудовлетворительна. Бурсачный корпус окончательно негоден не только для жилья, но и для перестройки, и своим мрачным видом еще более увеличивает печальное безобразие семинарии”. А ось який вигляд мали семінарські приміщення зсередини. “Без сердечной боли нельзя заглянуть в некоторые классы: избитые полы, едва держащиеся по ветхости на своих местах оконные рамы, кое где угрожающие падением потолки, полуразвалившиеся печи, - вот что находим в классных комнатах! Что касается до классной мебели, столов, скамей, досок, то они представляют, особенно в училище, образцы невыразимого безобразия и ветхости. На что ни обратить внимание, внутри или снаружи, все требует или совершенного и полного возобновления, или немедленной и очень значительной починки”.²¹

У 1861 р. замість архімандрита Васіана (Чудновського),²² котрий постійно

мешкав в Єлецькому монастирі і, за спогадами сучасників, “лишь изредка раз в неделю - в субботу - приезжал [у семінарію] на четверке буланых лошадей цугом в карете”,²³ ректором семінарії було призначено молодого та енергійного архімандрита Євгена (Шершилова), який став добрим помічником новому архієпископу в справі перетворення цього духовно-навчального закладу. За згодою Св. Синоду архієпископ Філарет підпорядкував безпосередньо собі Єлецький монастир, призначивши в ньому свого намісника, а ректор Чернігівської духовної семінарії дістав у номінальне завідування Ніжинський монастир.²⁴

Архієпископ Філарет негайно звернувся до Св. Синоду з проханням виділити 9597 крб. 96 к., згідно зі складеним кошторисом, для ремонту семінарських приміщень. Але князь С. Урусов, який тоді виконував обов'язки обер-прокурора Св. Синоду, відповідав Філарету: “По настоящему состоянию духовноучебных капиталов не представляется ныне никакой возможности к отнесению на счет сих капиталов какого-либо нового расхода”.²⁵ Отримавши таку відповідь, архієпископ удався до іншого засобу - благочинності. Він звернувся до духівництва Чернігівської єпархії з проханням організувати збір пожертвувань. “От вас, достопочтенные представители духовенства Черниговской епархии, зависит больший или меньший успех дела, столь в настоящее время необходимого для преуспения духовного просвещения, для блага самого духовенства и святой церкви”. Чернігівська людність щиро відгукнулася на пропозицію архієрея. Протягом року до семінарського правління надійшло 12752 крб. 73 к.²⁶ Відтак архієпископ Філарет наважився не тільки на ремонт семінарських приміщень, а й на будівництво нового корпусу, знову порушивши клопотання перед Св. Синодом. У жовтні 1863 р. дозвіл було отримано. Новостворений будівельний комітет організував заготівлю будматеріалів. Проте за новими розрахунками кошторис непомірно виріс, а коштів бракувало. Незважаючи на це, Філарет вирішив розпочати будівництво. 29 березня 1864 р. він, відслуживши Божествену літургію в семінарському храмі, “освятит место назначенное для постройки и положил основной камень вновь созидаемому зданию”.²⁷ Протягом 1864 - 1866 рр. на території семінарії кипіла робота. З метою заощадження коштів ректор архімандрит Євгеній власноручно наглядав і поряdkував на будівництві. До 1866 р. для ремонту семінарських приміщень і будівництва нового корпусу з єпархії надійшло 56447 крб. 86 к., в тому числі 2550 крб. особисто пожертвуваних Філаретом.²⁸ Влітку того ж таки року спорудження нового корпусу було завершено. Водночас перебудовано й відремонтовано старі будівлі, влаштовано кухню і пекарню, придбано нові меблі, столовий посуд, спальні речі тощо. На клопотання архієпископа Філарета, відомий фахівець Отто Гейнце, котрий обладнав опалення у Києво-Печерській лаврі, устаткував опалювальну систему й в Чернігівській духовній семінарії.

У занедбаному й непридатному стані знаходилася і семінарська церква на честь святих мучеників Чернігівського князя Михайла і його боярина Федора, яка була збудована у 1806 р.²⁹ і, як зауважували, мала вигляд “барского незатейливого дома того времени с мезонином. Только крест на острроверхой крыше отличал ее от подобных домов”. Ректор о. Євгеній, очоливши семінарію, заходився коло цієї справи. Проте для перебудови необхідно було понад 6 тис. крб., яких, звісно ж, бракувало. Зрештою у 1866 р. за фінансовою допомогою архієпископа Філарета було проведено заплановану реконструкцію храму.³⁰

Неабияку роль Філарет відіграв у вдосконаленні навчального процесу в

семінарії й училищі. Зазвичай семінарія складалася з трьох відділень: нижчого, середнього і вищого або, інакше кажучи, риторичного, філософського та богословського класів. У кожному класі учні семінарії навчалися два роки. Навчальні програми в училищі та семінарії були між собою узгоджені. Якщо в училищі вивчали загальноосвітні предмети й латинську мову, у семінарії вже студіювали богослов'я, філософію, риторику, математику (алгебру, арифметику і геометрію), церковну та всесвітню історію. Крім того, тут вивчалися єврейська, грецька, німецька і французька мови. Латину в семінарії спеціально не викладали, студенти цією мовою мусили вже писати елементарні твори.

У першій половині XIX ст. рівень навчання в Чернігівській семінарії був невисоким. “В методе учения мало было толку: кто только хотел прилежно учиться, тот немного понимал, а другие проходили классы или в серебрянных колесах, или по протекции. Так иногда оканчивали и полные курсы семинарии”, - згадував випускник Чернігівської семінарії священник Федір Кістяківський.³¹ Щоб поліпшити підготовку семінаристів, слід було залучити до викладання кращих фахівців і, зрозуміло, створити для них належні умови. Архієпископ Філарет видав наказ, аби “верхний этаж классического корпуса переделать для помещения семинарской библиотеки и правления семинарии с квартирою для библиотекаря; нижний этаж для ученической столовой и квартир ректора семинарии и эконома; весь меньший корпус - для квартир наставников семинарии”.³² Таким чином була розв'язана проблема житла для викладачів. Платня згідно з тарифною сіткою складала: “наставникам семинарии по 257 р. 40 к. в год; наставникам училища: а) двум старшим по 150 р. 15 к.; б) двум младшим по 128 р. 70 к.; в) одному учителю низшего отделения 85 р. 80 к. в год”.³³ Втім дбайливий архієрей вирішив і тут допомогти викладачам, зробивши розпорядження: “Пока неиссякнут средства Черниговской кафедры отпускать из неокладных сум ея в пособие наставникам семинарии 960 руб. серебром в год, т. е. по 80 руб. на каждого”.³⁴ У березні 1866 р. Св. Синод задовільнив прохання архієпископа Філарета дозволити йому повсякчас виділяти 4,5% з церковних сум на збільшення окладів викладачам.³⁵ Отже, заходами Філарета (Гумілевського) Чернігівська духовна семінарія була належним чином облаштована та упорядкована, і, за спостереженням сучасників, відтепер досить пристойно виглядала в порівнянні з іншими семінаріями.³⁶

При архієпископі Філареті активізувалася і наукова робота семінарії. Її викладачі А. Страдомський, М. Докучаєв, Л. Белоусович та ін. активно співробітничали у “Черниговских епархиальных известиях”. Під редакцією Філарета ними було підготовлено і оприлюднено на сторінках цього часопису листи архієпископа Лазаря Барановича.³⁷ (У 1865 р. вони вийшли окремим виданням). У 1862 р. архієпископа Філарета було обрано членом щойно створеного Чернігівського губернського статистичного комітету.³⁸ В цій установі почали працювати також і деякі викладачі семінарії. Отже, активна наукова діяльність Чернігівського архієрея спричинила піднесення історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині, до котрих була причетна й Чернігівська духовна семінарія.

Особливу увагу Філарет (Гумілевський) приділяв семінарській бібліотеці. Вона комплектувалася переважно книгами, котрі їй були подаровані Чернігівськими архієреями. Наприкінці XVIII ст. бібліотека Чернігівської духовної семінарії налічувала понад 10 тис. книжок різними мовами,³⁹ і, за висловом історика М. Маркевича, являла собою “сокровище для библи-

омана”.⁴⁰ Проте інформативний потік у першій половині XIX ст. значно збільшився, і бібліотека конче потребувала поповнення. Одразу після приїзду до Чернігова Філарет почав виділяти кошти не лише для придбання нових книжок для семінарії, але і на передплату 7 духовних і 7 світських журналів, в тому числі “Время”, “Русское слово”, “Современник”.⁴¹ Крім того, він дарував семінарській бібліотеці всі свої твори, а також книги і рукописи з власної бібліотеки.⁴² Літератури бракувало не лише для навчання в семінарії, а й для наукової роботи самого Філарета. Своєму приятелю, відомому історичу і ректору Московської духовної академії, Олександру Горському він скаржився в листі: “В Черниговской моей глуши трудно, очень трудно, достать и за деньги все подобные сочинения”.⁴³ Таким чином, вчений-архієрей повсякчас змушений був або просити знайомих надіслати йому необхідні для роботи книги або замовляти їх у книгарнях. Наприклад, в одному такому замовленні Філарета до книготорговця Фосса, реєстр складається з понад 100 книжок німецькою, французькою та іншими мовами.⁴⁴

Після смерті знаменитого архієрея, згідно з заповітом, вся його дорогоцінна бібліотека (за власноручним каталогом 1752 одиниці)⁴⁵ та архів мали залишитися в Чернігівській семінарії. Однак значна частина Філаретового зібрання потрапила до Московської та Київської духовних семінарій.⁴⁶ Зокрема, з 50 рукописів, що належали Філарету, до семінарської бібліотеки надійшло тільки 11, а з 54 стародруків - 46 книг.⁴⁷ (Принагідно зазначимо, що доля бібліотеки і архіву Філарета досить гірка. Величезний архів зник ще наприкінці XIX ст., і на початку XX ст. членам Чернігівського єпархіального сховища старожитностей пощастило віднайти лише мізерну його частину.⁴⁸ Книгозбірня ж Філарета разом з усією семінарською бібліотекою, правдоподібно, загинула під час Великої Вітчизняної війни).

Улітку 1866 р. славетний Чернігівський архієрей пішов з життя. Святкування з приводу освячення нового семінарського корпусу, що відбувалося восени того ж таки року, було затьмарене через відсутність людини, яка надзвичайно багато зробила задля розбудови й піднесення Чернігівської духовної семінарії.

Джерела та література, примітки:

1 Про спірність питання часу перейменування Чернігівського колегіуму див.: Травкіна О. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію // Сіверянський літопис. - 1997. - № 5. - С. 85 - 91.

2 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 899.

3 Листовский И. С. Филарет, архиепископ Черниговский. - Чернигов, 1895. - С. 207.

4 Устинов М. “Историко-статистическое описание Харьковской епархии”, сочинение архиепископа Харьковского и Ахтырского Филарета // Вестник императорского Русского географического общества. - 1859. - № 10. - Отд. IV (Критика и библиография). - С. 43.

5 Багалій Д. І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С. 227.

6 Лащенков Н. Высокопросвещенный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу Валковскому, помещику Н. Н. Романовскому. (1851 - 1861) // Харьковский Сборник (Литературно-научное приложение к “Харьковскому календарю” на 1892 год). - 1892. - Вып. 6. - С. 93.

7 Про видання семитомника “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” (1873-1874 рр.) див.: Коваленко О. Б., Тарасенко О. Ф. До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // Україна і Росія в панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 195 - 206.

8 Константинович Н. Заметки о трудах архиепископа Филарета по описанию Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. - Чернигов, 1872. - Кн. 2. - Вып. 5-6. - С. 31.

9 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського Наукового Товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. - С. 23.

10 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 4. - Спр. 1371. - Арк. 1.

11 Тарасенко О. Роль Філарета Гумілевського у розвитку освіти на Чернігівщині в середині XIX

- ст. // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. (Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка). - Чернігів, 1996. - С. 46 - 48.
- 12 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 4. - Спр. 1371. - Арк. 2.
- 13 Черниговские епархиальные известия. - 1861. - № 10. - Часть официальная. - С. 120.
- 14 Отчет о состоянии епархии Черниговской за 1861 г. // ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Спр. 4906. - Арк. 14.
- 15 Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя (огляди, розвідки, матеріали під ред. голови секції ак. М. Грушевського). - К., 1928. - С. 435.
- 16 Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. - Чернигов, 1851. - С. 284.
- 17 Саме тут, тільки значно пізніше, у 1871 р., було зведено корпуси, де розмістилося духовне училище.
- 18 Нині це район Центрального ринку м. Чернігова.
- 19 Белоусович Л. Построение новых зданий для Черниговской семинарии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1873. - Кн. 2. - С. 163.
- 20 Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание. - Чернигов, 1900. - С. 91.
- 21 Белоусович Л. Построение новых зданий семинарии... - С. 181.
- 22 Наказ про увільнення архімандрита Васіана див.: Черниговские епархиальные известия. - 1861. - № 1. - Часть официальная. - С. 8.
- 23 Г. Б. Черниговская семинария 50 лет назад. (Из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и Жизнь. - 1915. - № 5-6. - С. 93.
- 24 Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь. Исторический очерк (от основания до 1998 года), описание святынь и достопримечательностей монастыря с приложением документов, относящихся к новейшей его истории / Сост. Монахиня Вероника (Терехова). - К., 1999. - С. 33.
- 25 Белоусович Л. Построение новых зданий семинарии... - С. 182.
- 26 Там само. - С. 186.
- 27 Отчет строительного комитета при Черниговской семинарии // Черниговские епархиальные известия. - 1864. - № 9. - Часть официальная. - С. 103.
- 28 Белоусович Л. Построение новых зданий семинарии... - С. 200.
- 29 Ясновська Л. В. Нотатки до історії храму святих Михайла та Федора при Чернігівській духовній семінарії // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. / Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1 - 3 жовтня 1996 р.). - Чернігів, 1996. - С. 56.
- 30 Белоусович Л. Построение новых зданий семинарии... - С. 197.
- 31 Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского // Киевская старина. - 1895. - Т. 51. - № 11. - С. 256.
- 32 Черниговские епархиальные известия. - 1865. - № 1. - Часть официальная. - С. 6.
- 33 Черниговские епархиальные известия. - 1865. - № 7. - Часть официальная. - С. 86.
- 34 Черниговские епархиальные известия. - 1866. - № 1. - Часть официальная. - С. 3.
- 35 Листовский И. С. Филарет, архиепископ Черниговский... - С. 310.
- 36 Воспоминания Иосифа Самчевского (1800 - 1886) // Киевская старина. - 1894. - № 1. - С. 34.
- 37 Див.: Карпинский К.Т. свящ. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в "Черниговских епархиальных известиях" за 1861 - 1905 годы // Труды Черниговской археографической комиссии. - Чернигов, 1905. - Вып. 6. - Отд. II. - С. 189 - 190.
- 38 Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. - 1862. - № 9. - Часть неофициальная.
- 39 Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества... - С. 284.
- 40 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. - Чернигов, 1852. - С. 92.
- 41 Пестряков В. Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский. Короткий очерк его деятельности на Черниговской кафедре (1859 - 1866) // Черниговские епархиальные известия. - 1901. - № 16. - Часть неофициальная. - С. 523.
- 42 Например, книгу "Rerum Moscoviticarum auctores varu: unum in corpus nunc primum congesti. Quibus et Gentis historia continetur: et regionum accurata descriptio. Francofurti. M.D.C." (Черниговские епархиальные известия. - 1866. - № 10. - Часть официальная. - С. 164). Про зібрання рукописів у Чернігівській духовній семінарії див.: Лилев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. - СПб., 1880.
- 43 Письма Филарета, архиепископа Черниговского к А. В. Горскому // Прибавление к изданию творений Святых отцев в Русском переводе. - 1885. - Ч. 36. - С. 474.
- 44 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 4. - Спр. 1392.
- 45 Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский... - С. 311.
- 46 Иваск У. Г. Частные библиотеки в России. Часть II. Приложение к "Русскому библиофилу" 1911 года. - СПб., 1912. - С. 63.

47 Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг Преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. - 1875. - № 6. - Часть неофициальная. - С. 181-182.

48 Тарасенко О. Філарет (Гумілевський) як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1996. - № 2 - 3. - С. 85.

